

УДК 82. 085, 378

О. Б. Залюбівська

СПРОБА АНАЛІЗУ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПОЛОЖЕНЬ ПРО РИТОРИКУ

Сьогодні можна говорити про певне побільшення наукових розвідок, навчальних програм та посібників з риторики – дисципліни, що «покликана» розв'язати проблему формування активної мовної особистості. Однак досі залишається нерозв'язаною низка проблем науково-теоретичного та методичного характеру: несформована чітка термінологічна система дисципліни, не існує єдиного підходу до визначення її предмету, загального змісту, дидактичних завдань тощо. У даній статті зроблена спроба окреслити предмет та завдання навчальної дисципліни через аналіз та узагальнення теоретичних положень про риторику, що склалися у процесі її історичного розвитку.

На нашу думку, важливе значення для розвитку сучасної риторики в історичному, теоретичному та методичному аспектах має антична риторична доктрина. Тому спробуємо дати, максимально узагальнено, певну інтерпретацію античної риторики з позицій сучасного бачення проблеми.

Серед античних визначень риторики можна виділити дві головні групи дефініцій, в яких віддзеркалюються дві риторичні традиції: філософська риторика (мистецтво мислити), основним компонентом якої була ідея (зміст), і дидактична риторика (мистецтво висловлюватися), її основний компонент — слово (форма). Представники першої риторичної традиції, давньогрецькі ритори (софісти Коракас, Горгій, Ісократ, а також Платон, Аристотель та ін.), трактували риторику як «мистецтво переконання», а основним видом риторичного тексту визнавали переконувальну промову. Найпошлідовніший представник філософської риторики Аристотель визначав риторику як науку про «можливі засоби переконання стосовно кожного даного предмета». При цьому особливо наполягав, що переконання, як мета риторики, «не є завданням жодного іншого мистецтва» [1]. Концептуальну схему давньогрецької риторики сформулювали три її основні категорії: **етос** — засоби переконання етичного характеру, а саме: моральні закони, принципи, якості, яких дотримується суспільство, які цінуються ним, і які, відповідно, стають умовою здійснення риторичної діяльності; **пафос** — засоби переконання, що апелюють до почуттів слухачів; **логос** — засоби переконання, що апелюють до розуму слухачів, логічне обґрунтування задуму у прийнятній для аудиторії словесній формі (за Аристотелем, це риторичне наведення – приклад, і риторичний силогізм – ентімема). Дані категорії у риторичі були розроблені досить повно, мовцю пропонувалися чисельні правила застосування етосу, пафосу, логосу, у їх взаємодії та взаємозалежності. На думку Клюєва Є., риторика, таким чином, «закладала в структуру повідомлення такі лише згодом високо оцінені наукою критерії, як критерій істинності, відвертості і релевалентності мовленнєвої поведінки» [2].

Друга риторична традиція пов'язана з особливостями римської цивілізації. Після падіння Римської республіки з обмеженням свободи слова красномовство відійшло у розпорядження шкільних учителів, які спрямовували своїх учнів переважно на вивчення засобів мовленнєвої виразності. Риторика починає визначатись як мистецтво говорити гарно. Найпошлідовнішим представником цього напрямку у риторичі називають Квінтіліана. Переконання у нього виступає вже як можлива, але зовсім не головна мета оратора. «Говорити гарно» означає оптимізацію мовлення

щодо результату і щодо естетичного аспекту комунікації. Посилюється інтерес до літературно-мовного компоненту тексту, до засобів мовленнєвої виразності. Розвиток цього риторичного напрямку призвів до того, що в середні віки та епоху Відродження риторика трактувалася як «мистецтво прикрашення» промови. На думку багатьох вчених (Авелічева А. К., Безменової Н. О., Сагач Г. М.), саме цьому напрямку ми завдячуємо розповсюдженням уявлення про риторичну як помпезне та малозмістовне мовлення. В цьому є історична правда. Але варто, на нашу думку, погодитись з Ключевим Є. В. та іншими дослідниками, які звертають увагу на те, що саме в теорії тропів і фігур формувалося уявлення про «характер мовленнєвих засобів, які найефективніше призводять до потрібної мовчезної мети», про «основні прийоми побічного мовленнєвого впливу на слухача» [2]. Тобто античні риторичні порушили ті проблеми, які сьогодні намагаються розв'язати такі науки, як герменевтика, семіотика, психолінгвістика.

У давньоримській риторичній традиції був детально розроблений методичний алгоритм процесу створення і реалізації ораторської промови. На докомунікативній стадії цього процесу оратор мав дати відповіді на три запитання: що сказати? де сказати? як сказати? Ці етапи описувалися у 5 розділах риторичної **Інвенція** (inventio «винайти, що сказати») — розглядала процедуру визначення теми і мети майбутнього виступу, розробки концепції. **Диспозиція** (dispositio «розташувати винайдене») — розглядала процедуру аранжування компонентів матеріалу, здобутого в процесі інвенції, побудови композиції промови. **Елокуція** (elocutio «прикрасити словом») — розглядала процес словесної реалізації концепції, словесну орнаментацию тексту; пропонувала цілу скарбницю мовних засобів виразності: тропів і фігур. **Акція** (actio «дія», «рух») — давала рекомендації оратору щодо інтонаційної виразності, його зовнішнього вигляду, поведінки перед аудиторією. **Меморія** (memoria «пам'ять») — пропонувала мнемотехніку.

У межах даної риторичної традиції також була сформована цілісна педагогічна система підготовки ораторів, яка не втратила свого значення для сучасної дидактичної риторичної науки.

Підсумовуючи сказане, можна зробити такий висновок: антична риторика (давньогрецька і давньоримська) являє собою масштабну логічно і системно побудовану програму організації мисленнєво-мовленнєвої діяльності та методичку формування мовленнєвих здібностей людини.

Античні риторичні традиції стали ґрунтом для розвитку слов'янської риторичної науки і красномовства.

Керуючись дослідженнями відомого знавця історії слов'янської риторичної науки В. І. Аннушкіна, звернемо увагу на те, що вже починаючи з XI століття в писемних пам'ятках Київської Русі зустрічаються слова «ритор», «риторія», «ветій» (оратор), «ветійство», «глаголаніє». Це свідчить про те, що «питання правил побудови промови і навчання риторів не могли не ставитися, що існував певний стиль обходження зі словом, глибока шана до могутності і сили слова» [3]. Період розквіту вітчизняної риторичної науки починається з XVII століття. З розвитком братського руху набирає сили і масштабу освітянський рух в Україні. У братських школах, як відомо, панувала система освіти, збудована на засадах гуманізму і просвітництва. Риторика посідала чільне місце серед дисциплін гуманітарного тріумфу. Особливістю вітчизняних риторик XVII—XVIII ст. (А. Білобоцького, С. Яворського, І. Конановича-Горбацького та ін.) був їх світський характер, гуманістична спрямованість, наявність у них суспільно-політичної проблематики. Феофан Прокопович, видатний мислитель, ритор, педагог, свій курс риторичної науки створював з урахуванням актуальних вимог тогочасного суспільства на основі філософської риторичної науки Аристотеля. Проаналізувавши трактування риторичної науки різних авторів — Платона, Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана — Ф. Прокопович доходить висновку, що найточнішим є визначення риторичної науки як науки про «вміння говорити». Мету риторичної науки він вбачав у тому, щоб навчити людину володіти мистецтвом красномовства, для того, щоб вона могла дати відповіді на будь-які важливі питання і переконати у правильності цієї відповіді [4]. Принципи філософської риторичної науки Аристотеля реалізувалися у риторичній першій половині XIX століття у працях Мерзлякова О. Ф., Сперанського М. М., Кошанського М. Ф., Зеленецького К. П. та ін. У мистецтві красномовства найважливішим вітчизняним риторичним вважали вміння мислити, відтак загальною метою риторичної науки «полягає в тому, щоб, розкриваючи джерела винайдення думки, розкрити всі здібності розуму» [5]. Разом з тим зазначимо, що у риторичній науці намічаються нові тенденції, пов'язані із занепадом усного (ораторського) мовлення і розквітом письмової культури. Предмет риторичної науки значно розширюється. К. П. Зеленецький, зокрема, висловлює таку думку: «Предметом риторичної науки є мовлення. Мовленням є повне, усне чи письмове, прозаїчне чи віршоване вираження наших думок. Риторика показує ті умови і правила, які пристойні для усіх родів усного чи письмового мовлення».

ня» [6]. Вочевидь, риторика починає зосереджувати увагу на писемному, книжковому мовленні, літературній творчості. Ці та інші тенденції зумовили кризу риторичної науки у другій половині XIX століття. Грунт для риторичного ренесансу XX ст. був створений появою наукового інтересу до проблем мовлення, тенденцією, за висловом Бодуена де Куртене, розглядати як реальну величину не «мову», абстраговану від людей, але людину як носія мовного мислення.

У сучасній українській риторичній, на нашу думку, слід виділити насамперед концепцію Сагач Г. М. Вона є чи не єдиною на сьогодні концепцією, що вирізняється науковою новизною у розумінні змісту та структури риторики, а також чіткою дидактичною спрямованістю. Сагач Г. М. визначає риторичну як філософсько-дидактичну науку «про закони управління мисленнєво-мовленнєвою діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності» [7]. Дослідниця виділяє 7 законів риторики: концептуальний, моделювання аудиторії, стратегічний, тактичний, мовленнєвий, ефективної комунікації, системно-аналітичний закони. Слід підкреслити, що в основу цієї системи законів закладений принцип нерозривного зв'язку мислення і мовлення, пріоритетності мисленнєвих риторичних операцій у риторичній діяльності¹. Основним видом риторичної діяльності в даній концепції визнається публічне мовлення. Отож, формула риторики в інтерпретації Сагач Г. М., як бачимо, не суперечить класичній п'ятичастинній схемі риторики. Подібної позиції в риторичній дотримується багато вчених. Так, зокрема, Безменова Н. О. визначає риторичну наукою, яка «досліджує закономірності ідеомовленнєвого циклу», і теж заострює увагу на тому, що «думка і слово в риторичній пов'язані в логосі у складній залежності, де визначальна роль належить думці» [8].

За античною схемою — інвенція, диспозиція, елокуція — буде свою риторичну концепцію також Є. В. Ключев. У цього автора риторика «сама і трактується як наука, пов'язана з творчим мисленням». Але при цьому він зауважує, що сучасна риторика «є не стільки наукою про красномовство, скільки наукою про мовленнєву доцільність, чи, іншими словами, про усвідомлене «говоріння», про усвідомлене і коректне мовотворення» [9]. Ю. В. Рождественський розкриває зміст сучасної риторики, послуговуючись класичними категоріями етосу, пафосу, логосу. Він, називаючи риторичну вченням про суспільство, пов'язане з мовленням, теж висловлює думку, що завдання нової риторики — навчити людину розуміти і користуватися усіма видами слова, а не тільки публічним усним мовленням. Рождественський висвітлює ще один дуже важливий, з нашого погляду, аспект сучасної риторики: «інформаційне суспільство несе новий стиль життя і потребує нової риторики. Перше завдання риторики складається з уміння швидко сприймати мовлення в усіх видах слова і витягувати потрібні смисли для прийняття оперативних рішень, не давати себе втягнути, збити на діяльність, невігдну для себе і суспільства» [10]. Отож нова риторика повинна пропонувати методи аналізу різноманітної мовленнєвої (риторичної) продукції, обізнаність у яких допоможе людині не стати пасивним об'єктом риторичних маніпуляцій. У світлі цих ідей актуальною постає риторична концепція Михальської А. К. Центральна категорія концепції — риторичний ідеал. Це «історично сформована ієрархічно організована система найзагальніших вимог до мовленнєвого твору і мовленнєвої поведінки, тобто парадигма риторичних категорій, що віддзеркалюють парадигму категорій загальноестетичних і етичних, характерну для тієї культури, в якій даний риторичний ідеал сформувався і функціонує» [12]. А. Михальська пропонує типологію риторичного ідеалу, виходячи з аристотелевського визначення риторики, за домінуючими у тій чи іншій культурі способами переконання. Типологія ґрунтується на таких бінарних опозиціях: 1) монологічність — діалогічність (суб'єкт-об'єктні чи суб'єкт-суб'єктні стосунки між учасниками комунікації; ієрархія чи рівність у стосунках); 2) агональність — гармонізація (мовлення як боротьба і перемога над аудиторією, чи мовлення як спільний рух до істини, пошук консенсусу, примирення); 3) релятивізм — онтологічність (відсутність чи наявність цінності істинності мовлення). Обізнаність у методах опису й аналізу риторичного ідеалу, на думку Михальської, не тільки забезпечує розуміння носієм культури того мовленнєвого середовища, в якому він знаходиться, а, відповідно, орієнтацію у цьому середовищі, але й розширює можливості корегувати свою мовленнєву поведінку, оцінювати мовленнєву поведінку оточуючих» [13]. Аналізуючи сучасну риторичну літературу, слід згадати й таких авторів, як Л. Введенська і К. Павлова [14],

¹ Зосередження уваги багатьох сучасних українських та російських риторів на даній проблемі можна пояснити тим, що в радянській риторичній розділу інвенції не могла приділятися достатня увага, в першу чергу, через суспільно-політичні причини: тогочасна система не допускала можливості розвивати в людині творчу, самостійно мислячу особистість.

І. Кузнецов [15], В. Шейнов [16]. Хоч їхні риторичні концепції, на наш погляд, не відзначаються оригінальністю, науковою новизною, та в них простежується чітка позиція щодо дидактичного змісту і завдань риторики. Завдання риторики залишається незмінним – навчити переконувати, навчити переконливому мовленню. Але предмет риторики розглядається досить широко: усне і письмове, монологічне та діалогічне мовлення. При цьому акцент відчутно зміщується у бік останнього. Проблематику риторики діалогу згадані риторичні пов'язують, перш за все, з діловим спілкуванням (принципи та правила проведення ділових бесід, переговорів тощо) та полемічною майстерністю. У зв'язку з цим у даних «Риториках» багато уваги приділяється соціологічним та психологічним аспектам риторики.

Висновки

Аналіз класичної та сучасної риторичної літератури дає можливість зробити узагальнення щодо сутності і змісту риторики як навчальної дисципліни у вищій школі: 1) риторика є наукою про оптимальну та ефективну мовленнєву діяльність, відповідно, метою викладання риторики є формування культури цієї діяльності; 2) у сучасній риторичній культурі особистості слід виділити п'ять основних аспектів: а) інтелектуально-творчий; б) психологічний; в) етико-педагогічний; г) сценічно-артистичний; д) мовностилістичний; 3) пріоритетною царинною риторики залишається публічне монологічне мовлення, у вищій школі особлива увага має приділятися академічному, громадсько-політичному, урочистому та діловому красномовству; 4) належне місце у курсі риторики має надаватися проблемам діалогу, зокрема діловому, полемічному спілкуванню; 5) сучасна риторика має пропонувати методи і прийоми аналізу мовленнєвих творів та мовленнєвої діяльності людини загалом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель Риторика. — В кн.: Античные риторика — М.: МГУ, 1978. — С. 18—20
2. Ключев Е. В. Риторика. Учебное пособие для высших учебных заведений. — М.: Изд-во ПРИОР, 1999. — С. 15—16.
3. Аннушкин В. И. Первая русская «Риторика». — М.: Знание, 1989. — С. 13.
4. Прокопович Ф. Філософські твори. В 3-х т. — К.: 1979. — Т. 1.: Про риторичне мистецтво. — С. 106
5. Кошанский М. Ф. Общая риторика. — СПб, 1836. — С. 3.
6. Зеленецкий К. П. Исследование о риторике. — М.: Знание, 1991. — С. 7.
7. Сагач Г. М. Риторика: Навчальний посібник для студентів середніх і вищих навчальних закладів. — К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. — С. 62.
8. Безменова Н. А. Очерки по теории и истории риторики. — М.: Наука, 1991. — С. 28.
9. Ключев Е. В. Риторика. Учебное пособие для высших учебных заведений. — М.: Изд-во ПРИОР, 1999. — С. 10.
10. Рождественский Ю. В. Теория риторики. — М.: Добросвет, 1997. — С. 10.
11. Михальская А. К. Педагогическая риторика. История и теория. — М.: Академия, 1998. — С. 11.
12. Михальская А. К. Русский Сократ. Лекции по сравнительно-исторической риторике. — М.: Академия, 1999. — С. 4.
13. Введенская Л., Павлова К. Культура и искусство речи. Современная риторика. — Ростов-на-Дону: 1996. — 512 с.
14. Кузнецов И. Риторика. — Мн.: Амалфея, 2000. — 464 с.
15. Шейнов В. П. Риторика. — Мн.: Амалфея, 2000. — 592 с.

Рекомендована кафедрою культурології, мистецтва та дизайну

Надійшла до редакції 10.07.03
Рекомендована до опублікування 8.10.03

Залюбівська Оксана Броніславівна — викладач кафедри культурології, мистецтва та дизайну.

Вінницький національний технічний університет